

A Semantic Study on the Term "Tuba" Based on Paradigmatic and Syntagmatic Relations.

Zohreh Akhavan Moghadam¹, Fatemeh Hajabolghsmi²

1- Professor, University of the Holy Quran Sciences and Theology, Teheran, Iran

2- MA Student, Theology Faculty, University of Tehran, Tehran, Iran

Abstract

The term "tuba" is only used once in the Holy Quran: Chapter Ar-Ra'd, Verse 29. Yet, no in-depth research has been carried out on the term so far. The former semantic studies about the term revealed ten classifications of various senses of "tuba". And the findings were exactly transferred to the holy Quran commentaries. Throughout history, new senses have been found and added to the classifications. However, it goes without saying that there are serious doubts about some of those findings. Thus, it is imperative to carry out a comprehensive semantic study on the term. "Tuba" is non-Arabic and sounds more like Syriac or Indian. Reviewing the etymology of the term during pre and post-Islamic periods and focusing on verse 29 of chapter Ar-Ra'd lead to the three main senses of heaven, ghebtteh (to covet), and happiness. These three senses are known as superior senses that shed light on the term.

Keywords: Holy Quran, Ar-Ra'd chapter, Tuba, Semantics, Etymology, foreign vocabulary.

«معناشناسی» واژه طوبی با تکیه بر محور هم‌نشینی و جانیشینی

زهره اخوان مقدم^۱، فاطمه حاجی ابوالقاسم دولابی^۲

۱- استاد دانشگاه علوم و معارف قرآن کریم، تهران، ایران

dr.zo.akhavan@gmail.com

۲- دانشجوی کارشناسی ارشد، دانشکده الهیات، دانشگاه تهران، تهران، ایران

zeynab6472@gmail.com

چکیده

در قرآن کریم واژه «طوبی» تنها یکبار در سیاق پاداش به مؤمنان در آیه ۲۹ سوره رعد به کار رفته است. با وجود این، از عصر نزول قرآن تا زمان معاصر، بحثی دقیق و ساختارشناسانه از این لغت ارائه نشده است و ثمره پژوهش در حوزه شناخت معنای طوبی ارائه یک طبقه‌بندی ده‌گانه از معانی متفاوت است. یافته‌ها تا زمان حاضر به صورت تقلیدی میان تفاسیر و ترجمه‌ها انتقال یافته و گاه در سیر تاریخی، تطور ایجاد و معانی جدید پیدا شده است که برخی از این معانی با نقد جدی روبه‌روست و نیاز به پژوهش در حوزه معنایی واژه «طوبی» را دوچندان می‌کند. به نظر می‌رسد «طوبی» واژه‌ای غیرعربی است و به سریانی یا هندی‌بودن نزدیک‌تر است. همچنین بررسی این واژه در بافت آیه ۲۹ سوره رعد و مطالعه مباحث ریشه‌شناختی در دو مرحله پیش از ظهور و پس از ظهور اسلام، دایره احتمال‌های معنایی «طوبی» را محدودتر کرده و سه معنای «بهشت»، «غبطه» و «سعادت» بر سایر معانی ترجیح داده شده است.

واژه‌های کلیدی:

قرآن، سوره رعد، طوبی، معناشناسی، ریشه‌شناسی، واژه‌های دخیل

طرح مسئله

قرآن کریم، کتاب مقدس اسلام و کتاب هدایت بشر است؛ اما پیش از هر نکته‌ای قرآن متنی عربی است و در گام نخست، فهم معنای این متن باید براساس اصول زبان عربی صورت گیرد. از مسائل مهمی که درباره فهم کلام مطرح است، رسیدن پیام و مقصود حقیقی گوینده نخستین به آخرین شنونده یا خواننده است و در فهم مقصود گوینده، شناخت معنای مفردات گام ابتدایی است. چنانچه در مقاله حاضر شناخت معنای «طوبی» با هدف ارائه فهم و ترجمه صحیح از آیه ۲۹ سوره رعد صورت پذیرفته است.

یکی از موانع جدی در مسیر فهم مقصود، دگرگونی در معنای مفردات قرآنی از عصر نزول تا زمان معاصر است که در گسترش دایره معانی کلمه‌ها و در نتیجه دشواری شناخت معنای حقیقی، تأثیر بسزایی داشته است. یکی از مفردات قرآنی که طی تاریخ تفسیر و ترجمه قرآن، با تعیین ریشه‌های متفاوت و تحمیل معانی گوناگون روبه‌رو شده، واژه «طوبی» است که گفته می‌شود این حیرت در تعیین معنا به سبب نشناختن اصل کلمه و تلاش بی‌فایده در توجیه‌های اشتقاقی آن در زبان عربی است.

در مقاله حاضر با هدف رفع ابهام در معنای اصلی این واژه در گام اول عبارات هم‌نشین با طوبی در ساختار آیه ۲۹ سوره رعد و واژه‌های جانشین طوبی در قرآن بررسی و گام دوم مباحث ریشه‌شناختی (با دو احتمال دخیل بودن یا عربی بودن آن) بررسی شده است و همراه با مباحث، معانی مطرح در متون روایی، لغوی، تفسیری، ترجمه‌ها و دایره‌المعارف‌ها برای نتیجه‌گیری بهتر گردآوری شده است.

پیشینه پژوهش

تاکنون پژوهشی در حوزه معناشناسی «طوبی» صورت نگرفته است؛ اما در برخی کتاب‌ها مانند: *المعرب من الکلام الاعجمی علی حروف المعجم* (جوالیقی، ۱۳۶۱ ق)، *رساله المتوکلی* (سیوطی، ۱۳۶۱ ش)، *الإنقان فی علوم القرآن* (سیوطی، ۱۴۲۱ ق) و واژه‌های دخیل در قرآن (جفری، ۱۳۸۶ ش) که واژه‌های دخیل در قرآن کریم بررسی شده است، از واژه طوبی چون نمونه‌ای از لغات دخیل یاد شده است.

همچنین از میان مقالات به نمونه‌های زیر اشاره می‌شود:

- واژه‌های سریانی در قرآن (موذن جامی، محمدهادی، کیهان اندیشه، فروردین و اردیبهشت ۱۳۷۱، ش ۴۱، ۶۶، ۷۸) در این مقاله واژه‌های سریانی قرآن به‌طور خلاصه معنا شده و دست‌نویس شکل سریانی آنها نشان داده شده است. از جمله لغاتی که با نام واژه سریانی معرفی شده، واژه طوبی است.

- نگاهی دیگر به توضیحات و ترجمه قرآن کریم از بهاءالدین خرمشاهی (خزائی، محمدحسن، مشکوه، بهار و تابستان ۱۳۷۶، ش ۵۴ و ۵۵) در این مقاله نویسنده ترجمه قرآن بهاءالدین خرمشاهی را نقد کرده است که از نمونه‌های انتقادشده ترجمه طوبی به‌صورت فعلی است.

- درخت زندگی، ارزش فرهنگی و نمادین آن در باورها (پورخالقی چترودی، مهدخت، مطالعات ایرانی، زمستان ۱۳۸۰، ش ۱۲۶، ۸۹) که در کنار توضیح درباره درخت‌ها و تأثیر آنها بر فرهنگ، به اساطیر و باورها به درخت طوبی نیز اشاره دارد.

- بررسی سبک زندگی از دیدگاه اهل بیت در احادیث با ساختار طوبی (علایی رحمانی، فاطمه؛ امینی، فریده، حسنا، پاییز ۱۳۹۴، ش ۲۶، ۶۶، ۹۱) که

مفهوم، عبارت «طوبی لفلان» را آرزوی نیک برای کسی (ابن‌درید، ۱۹۸۸م، ج ۱، ص ۳۶۲) و منتهای آرزو دانسته‌اند (طریحی، ۱۳۷۵ش، ج ۲، ص ۱۱۰).

در این میان، فراهیدی تنها لغت‌شناسی است که در معناشناسی طوبی به ارائه مصداق اکتفا کرده و گفته است: «طوبی درختی بهشتی است که ریشه اش در خانه پیامبر اکرم و شاخه‌هایش در خانه امت ایشان است» (فراهیدی، ۱۴۰۹ق، ج ۷، ص ۴۶۱). پس از کتاب ذکرشده در بیشتر کتاب‌های لغت، «درخت بهشتی» از مشهورترین مصادیق بیان‌شده به شمار می‌رود (ازهری، ۱۴۲۱، ج ۱، ص ۲۹؛ جوهری، ۱۳۷۶، ج ۱، ص ۱۷۳؛ راغب، ۱۴۱۲ق، ص ۵۲۸؛ ابن‌منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص ۵۶۵؛ طریحی، ۱۳۷۵ش، ج ۲، ص ۱۱۰؛ مصطفوی، ۱۴۳۰ق، ج ۷، ص ۱۸۱). علاوه بر آن «نام بهشت در زبان حبشی یا هندی» از دیگر مصادیق ذکر شده است (ازهری، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۲۹؛ ابن‌سیده، ۱۴۲۱ق، ج ۹، ص ۲۲۵؛ ابن‌منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص ۵۶۵؛ طریحی، ۱۳۷۵ش، ج ۲، ص ۱۱۰).

۲- بسامد قرآنی واژه «طوبی»

واژه طوبی در قرآن کریم تنها یک‌بار در سوره رعد به کار رفته است:

الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ طُوبَى لَهُمْ وَحَسُنَ مَا أَجْرُهُمْ (رعد: ۲۹)

ترجمه: کسانی که ایمان آورده و (به خدا و رسول) گرویده و کارهای شایسته کرده‌اند (در آخرت) سعادت و نیک‌بختی و زندگانی خوش (یا درخت بزرگی در بهشت که اصل و تنه آن در خانه پیغمبر اکرم است و در خانه هر مؤمنی شاخه‌ای از آن است) و نیکویی مرجع و جای بازگشت (بهشت جاوید)

ابتدای آن درباره معنای واژه طوبی و عبارت طوبی لهم توضیحاتی داده شده است، سپس احادیث دارای این ساختار گردآوری شده‌اند.

چنانچه مشخص است هیچ‌کدام از کتب و مقالات معرفی‌شده در حوزه معناشناسی طوبی به صورت مستقل گام برداشته‌اند و عنوان، موضوع و طرح مباحث مقاله حاضر با پژوهش‌های پیشین متفاوت است.

۱- طوبی در لغت

لغت‌شناسان واژه طوبی را ذیل ریشه «ط ی ب» معنا کرده‌اند. در میان آنها ابن‌درید تنها دانشمندی است که طوبی را از ریشه «ط و ب» دانسته است و می‌گوید: «طوبی اصطلاحی است که اعراب هنگام خوشامدگویی به داخل شونده در جایی می‌گویند و با گفتن آن برای او آرزوی پاکی می‌کنند»؛ البته دلیل انتخاب این ریشه به دست او آن است که طیب را در اصل از ریشه «ط و ب» در نظر گرفته که واو به یاء قلب شده است (ابن‌درید، ۱۹۸۸، ج ۱، ص ۳۶۲)؛ اما ابن‌فارس با رد این نظر، طوبی را از ریشه «ط ی ب» و «طوب» را به معنای آجر دانسته است که هیچ ارتباطی به طوبی ندارد (ابن‌فارس، ۱۴۰۴، ج ۳، ص ۴۳۰).

کتاب لغت برای واژه طوبی معانی و مصادیق متفاوتی ارائه داده‌اند که به نظر می‌رسد همگی به یک معنای واحد باز می‌گردند و آن «هرچیز نیک، مطلوب و پسندیده» است. براین اساس برخی لغت‌شناسان طوبی را حسنی و خیر (ازهری، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۲۹؛ ابن‌سیده، ۱۴۲۱ق، ج ۹، ص ۲۲۵؛ ابن‌منظور، ۱۴۱۴ق، ج ۱، ص ۵۶۵) و طیب‌العیش (زندگانی نیک) (طریحی، ۱۳۷۵ش، ج ۲، ص ۱۱۰؛ مصطفوی، ۱۴۳۰ق، ج ۷، ص ۱۸۱) معنا کرده‌اند و عده‌ای با در نظر گرفتن این

برای ایشان است.

(نحل: ۹۷) و شاید گفته شود «فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيَاةً طَيِّبَةً» بیان دیگری از عبارت «طوبی لهم» است (طباطبائی، ۱۴۱۷، ج ۱۱، ص ۳۵۶).

براین اساس وجه ارتباط آیه ۲۹ سوره رعد با آیات پیشین آنست که پاداش مؤمنان و عاملان اعمال صالح، معیشت طوبی است و این معیشت ثمره آرامشی است که از یاد خدا در دل پدید می‌آید (طباطبائی، ۱۴۱۷، ج ۱۱، ص ۳۵۶؛ قرطبی، ۱۳۶۴، ج ۱۰، ص ۳۱۶).

۴- روابط هم‌نشینی و جانشینی در یک ساختار

معناشناسی دانشی است که پدیده‌های زبانی در چارچوب یک نظام را توصیف می‌کند (صفوی، ۱۳۸۷، ص ۲۷). این دانش در پی کشف معنا در بستر «متن» است که بنیان‌های ارتباط متقابل و تنگاتنگ اجزاء آن با یکدیگر در آن ایجاد می‌شود و براین اساس متن را مجموعه‌ای منسجم و معنادار می‌داند که فرایند معنایی واژه‌ها و عبارات در گستره آن شکل می‌گیرد (شعیری، ۱۳۸۱، ص ۶). در این دانش، حوزه معنایی از اهمیت بالایی برخوردار است و واژه‌ها با داشتن اشتراک در یک ویژگی در یک حوزه معنایی طبقه‌بندی می‌شوند (ایزوتسو، ۱۳۶۰، ص ۹۷). هر متن از واژه‌ها و عباراتی تشکیل می‌شود که ساختار آن را به وجود آورده‌اند و روابط میان این ساختار در دو محور جانشینی و هم‌نشینی بررسی می‌شود.

به قرارگرفتن کلمات یک ساختار در کنار یکدیگر هم‌نشینی گفته می‌شود و رابطه هم‌نشینی به ترکیب میان الفاظ مجاور در یک زنجیره کلامی دلالت دارد (بی‌برویش، ۱۳۷۴، ص ۳۰). همچنین به رابطه الفاظی که از حیث انتخاب با یکدیگر در ارتباط‌اند و به دلیل وجود تشابه به جای یکدیگر قرار می‌گیرند،

با فرض صحت گفتار لغت‌شناسان درباره بازگشت طوبی به ریشه ط ی ب، این ریشه ۲۷ بار در قرآن به کار رفته است که عبارتند از: طاب (۱بار)، طیب (۶بار)، طیبات (۸بار)، طیبه (۹بار)، طیین (۱بار)، طبتم (۱بار)، طوبی (۱بار).

۳- مروری بر کاربرد طوبی در آیه ۲۹ سوره رعد و متون تفسیری

درباره نقش واژه طوبی در این آیه دو قول مطرح است؛ نخست آنکه عبارت «طوبی لهم» جمله خبر برای اسم موصول باشد که در این صورت در عبارت «طوبی لهم»، طوبی مبتدا و لهم خبر آن است (دعاس، ۱۴۲۵، ج ۲، ص ۱۱۸؛ نحاس، ۱۴۲۱، ج ۲، ص ۲۲۴) و وجه دوم آن است که طوبی در محل نصب مفعول فعل محذوف باشد؛ مانند «جعل الله طوبی لهم» (درویش، ۱۴۱۵، ج ۵، ص ۱۲۰؛ نحاس، ۱۴۲۱، ج ۲، ص ۲۲۴).

با بررسی سیاق آیه شریفه ۲۹ سوره رعد درمی‌یابیم که پاداش مؤمنان و انجام‌دهندگان عمل صالح در عبارت «طوبی لهم و حسن مآب» بیان شده است. علامه طباطبائی در بیان تفسیر این آیه، واژه «طوبی» را صفت برای موصوف محذوف به حساب آورده است که «حیات» یا «معیشت» است (طباطبائی، ۱۴۱۷، ج ۱۱، ص ۳۵۶)؛ اما اگر واژه «طوبی» را مؤنث اطمینان‌پذیریم و آن را صفت برای موصوف محذوف (معیشت یا حیات) بدانیم، از آیه ۹۷ سوره نحل برای تبیین عبارت «طوبی لهم» بهره می‌جویم: «مَنْ عَمِلَ صَالِحًا مِنْ ذَكَرٍ أَوْ أُنْثَىٰ وَهُوَ مُؤْمِنٌ فَلَنُحْيِيَنَّهٗ حَيَاةً طَيِّبَةً وَلَنَجْزِيَنَّهُمْ أَجْرَهُمْ بِأَحْسَنِ مَا كَانُوا يَعْمَلُونَ»

«و عملوا الصالحات» بیان شده است. ایمان در لغت به معنای تصدیق است (فراهیدی، ۱۴۰۹، ج ۸، ص ۳۸۹؛ ازهری، ۱۴۲۱، ج ۱۵، ص ۳۶۹) و از نظر اصطلاحی تصدیق قلبی به تمامی آنچه پیامبر خاتم (ص) آورده است، ایمان نامیده می‌شود. در آیات قرآن بارها به مؤمنان وعده پاداش داده شده است، از جمله: پاداش اجر (بقره: ۶۲)، داخل شدن در رحمت الهی (نساء: ۱۷۵)، دادن خیرات به آنها (توبه: ۸۸)، آمرزش و رزق کریم (انفال: ۸۵) و امنیت و هدایت (انعام: ۸۲).

۴-۱-۲- «عملوا الصالحات»

عبارت عملوا الصالحات ۵۲ بار در قرآن آمده و در تمامی نمونه‌ها عطف به جمله صله است که به همراه عبارت الذین آمنوا ذکر شده و از این تعداد ۳۵ بار در سیاق وعده پاداش، مشابه سیاق مد نظر به کار رفته است. از جمله پاداش‌هایی که به مؤمنان انجام‌دهنده عمل صالح داده شده است، طوبی (رعد: ۲۹)، بهشت (بقره: ۸۲؛ اعراف: ۴۲؛ هود: ۲۳؛ نساء: ۵۷؛ نساء: ۱۲۲؛ یونس: ۹؛ کهف: ۱۰۷)، اجر (بقره: ۲۷۷؛ نساء: ۱۷۳؛ فاطر: ۷؛ تین: ۶؛ انشقاق: ۲۵؛ فصلت: ۸)، نهرسیدن و نداشتن حزن (مائده: ۶۹) آمرزش و عطای رزق کریم (حج: ۵۰؛ سباء: ۴)، جان‌نشینی خداوند بر روی زمین (نور: ۵۵) است.

۴-۱-۳- «حسن مآب»

مآب از ریشه «أ و ب» به معنی مرجع (محل بازگشت) (فراهیدی، ۱۴۰۹، ج ۸، ص ۴۱۷) و یا مصدر بازگشت است (راغب، ۱۴۱۲، ص ۹۷). حسن مآب یعنی نیکو بودن محلی که انسان در آخرت بدان باز می‌گردد یا نیکویی بازگشتن. عبارت «حسن مآب» چهار بار در قرآن به کار رفته که عبارتند از:

رابطه جان‌نشینی می‌گویند (Crystal, 1992, p. 284)؛ صفوی، ۱۳۸۷، ص ۲۶۹). اهمیت بررسی روابط هم‌نشینی و جان‌نشینی در یک ساختار به آن دلیل است که شناخت کلمات هم‌نشین با یک واژه و کلماتی که به جای واژه مد نظر قرار داده می‌شود، ما را به مطالعه دقیق پیرامون معنای آن واژه نزدیک می‌کند.

رابطه هم‌نشینی میان دو واژه با نام زوج معنایی به سه شکل مکملی، اشتدادی و تقابلی است. منظور از روابط مکملی، نوعی از روابط معنایی، مبتنی بر ساختار نحوی بین دو واژه است؛ مانند روابط «مبتدا و خبر»، «فعل و فاعل»، «فعل و مفعول»، «مضاف و مضاف‌الیه». رابطه اشتدادی، رابطه دو مفهومی است که مؤلفه معنایی مشترک داشته باشند و یکدیگر را از نظر معنایی تقویت کنند. تقابل معنایی نیز، رابطه دو مفهومی است که مؤلفه معنایی مشترک دارند؛ ولی یکدیگر را نقض می‌کنند و در مقام تضعیف و نفی هم‌اند (سلمان نژاد، ۱۳۹۱، ص ۲۳).

۴-۱-۱- واژه‌های هم‌نشین طوبی

در این بخش بعد از انتخاب واژه محوری طوبی ابتدا باید واژه‌های هم‌نشین با «طوبی» بررسی شود. باتوجه به این مسئله که واژه «طوبی» تنها یک‌بار در قرآن آمده، هم‌نشین‌های اصلی این واژه سه عبارت (الذین آمنوا، و عملوا الصالحات، حسن مآب) است که در ادامه بررسی می‌شوند:

۴-۱-۱- «الذین آمنوا»

میان واژه طوبی و عبارت «الذین آمنوا» رابطه مکملی برقرار است. عبارت مذکور یکی از پربسامدترین عبارات قرآنی است که در حدود ۲۱۵ بار در قرآن آمده و در ۵۲ نمونه همراه با عبارت

• فَغَفَرْنَا لَهُ ذَلِكَ وَإِنَّ لَهُ عِنْدَنَا لَزُلْفَىٰ وَحُسْنَ مَآبٍ (ص: ۲۵).

ترجمه: آنگاه ما آن کار او را آمرزیدیم و بی‌گمان او را نزد ما نزدیکی و سرانجامی نیک بود.

• وَإِنَّ لَهُ عِنْدَنَا لَزُلْفَىٰ وَحُسْنَ مَآبٍ (ص: ۴۰).

ترجمه: آنگاه ما آن کار او را آمرزیدیم و بی‌گمان او را نزد ما نزدیکی و سرانجامی نیک بود.

• الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ طُوبَىٰ لَهُمْ وَحُسْنُ مَآبٍ (رعد: ۲۹).

ترجمه: کسانی که ایمان آورده و کارهای شایسته کرده‌اند، سعادت و نیک‌بختی و زندگانی خوش و نیکویی بازگشت برای ایشان است.

• «... ذَلِكَ مَتَاعُ الْحَيَاةِ الدُّنْيَا وَاللَّهُ عِنْدَهُ حُسْنُ الْمَآبِ» (آل عمران: ۱۴).

ترجمه: ... آنچه بیان شده کالای زندگی دنیا است و نزد خدا است نیکویی بازگشت.

رابطه طوبی و حسن مآب رابطه اشتدادی است؛ زیرا حسن مآب عطف به خبر «الذین آمنوا وعملوا الصالحات» است و طوبی لهم و حسن مآب هر دو بیان پاداش مؤمنان هستند و شاید طوبی به دلیل هم‌نشینی با حسن مآب مربوط به جایگاه انسان در بهشت است.

۴-۲- واژه‌های جانشین طوبی در قرآن

اکنون براساس دستاوردهای بخش پیشین، پربسامدترین کلمات جانشین واژه طوبی شناخته می‌شود. برای این کار ابتدا واژه‌های هم‌نشینی عبارات الذین آمنوا وعملوا الصالحات شناسایی می‌شود که مانند طوبی لهم در حکم خبر بوده و در سیاق پاداش است و از میان آیات، دسته‌ای را که در

سیاق پاداش به مؤمنان نیست و هم‌نشینی‌هایی که کاربردی مشابه با ساخت دستوری کاربرد طوبی در قرآن ندارند (مانند ص: ۲۴؛ غافر: ۵۸) از جست‌وجو خارج می‌شوند.

پربسامدترین هم‌نشینی‌های عبارات الذین آمنوا وعملوا الصالحات در سیاق پاداش به ترتیب: جنه^۱ (۱۹ بار تکرار)، اجر^۲ (۱۰ بار تکرار)، مغفرة^۳ (۵ بار تکرار) است.

با دقت در آیه ۲۹ سوره رعد و با جستجوی ساختار [لهم + ...] در آیات دیگر قرآن که در سیاق پاداش به مؤمنان و انجام‌دهندگان عمل صالح است، کلماتی چون جنات^۴، مغفرة^۵، اجر^۶ و هر نکته‌ای که مؤمنان برای پاداش از خدا طلب کنند،^۷ جانشین واژه طوبی قرار دارد و تمامی نعمت‌ها و پاداشی که خداوند به مؤمنان وعده داده است، در دایره کلمه

^۱ بقره: ۸۲ و ۲۵؛ نساء: ۵۷ و ۱۲۲؛ اعراف: ۴۲؛ یونس: ۹؛ هود: ۲۳؛

ابراهیم: ۲۳؛ کهف: ۱۰۷؛ حج: ۱۴ و ۲۳؛ عنکبوت: ۵۸؛ روم: ۱۵؛ لقمان: ۸؛

سجده: ۱۹؛ شوری: ۲۲؛ محمد: ۱۲؛ طلاق: ۱۱؛ بروج: ۱۱.

^۲ بقره: ۲۷۷؛ آل عمران: ۵۷؛ نساء: ۷۳؛ مائده: ۹؛ کهف: ۳۰؛ فاطر: ۷؛

فصلت: ۸؛ فتح: ۲۹؛ انشقاق: ۲۵؛ تین: ۶.

^۳ مائده: ۹؛ حج: ۵۰؛ سبأ: ۴؛ فاطر: ۷؛ فتح: ۲۹.

^۴ لَهُمْ جَنَّاتُ الْفِرْدَوْسِ نُزُلًا (۱۰۷ کهف) - ... لَهُمْ جَنَّاتُ النَّعِيمِ (لقمان ۸) -

... فَ لَهُمْ جَنَّاتُ الْمَأْوَىٰ نُزُلًا ... (۱۹ سجده) - ... لَهُمْ جَنَّاتُ تَجْرَىٰ مِنْ تَحْتِهَا

الْأَنْهَارُ ... (بروج ۱۱).

^۵ لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَأَجْرٌ عَظِيمٌ (۹ مائده) - فَالَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ

مَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ (۵۰ حج)، لِيَجْزِيَ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ أُولَئِكَ

لَهُمْ مَغْفِرَةٌ وَرِزْقٌ كَرِيمٌ (۴ سبأ).

^۶ يُبَشِّرُ الْمُؤْمِنِينَ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ أَجْرًا كَبِيرًا (اسراء ۹)، يُبَشِّرُ

الْمُؤْمِنِينَ الَّذِينَ يَعْمَلُونَ الصَّالِحَاتِ أَنَّ لَهُمْ أَجْرًا حَسَنًا (۲ کهف)، إِنَّ الَّذِينَ

آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ أَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ (فصلت ۸)، الا الَّذِينَ آمَنُوا

وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ لَهُمْ أَجْرٌ غَيْرُ مَمْنُونٍ (۲۵ انشقاق؛ ۶ تین).

^۷ الَّذِينَ آمَنُوا وَعَمِلُوا الصَّالِحَاتِ فِي رَوْضَاتِ الْجَنَّاتِ لَهُمْ مَا يَشَاؤُونَ عِنْدَ

رَبِّهِمْ ذَلِكَ هُوَ الْفَضْلُ الْكَبِيرُ (۲۲ شوری).

۵-۱-۱ طوبی در زبان هندی

از میان معتقدان به دخیل‌بودن واژه طوبی، بیشتر آن را به زبان هندی و به معنای بهشت دانسته و برای اثبات هندی‌بودن «طوبی» تنها به یک روایت استناد کرده‌اند که اولین بار طبری در تفسیر خود آورده است و در آن آمده: «طوبی اسم الجنة بالهنديّة» (طبری، ۱۴۱۲ق، ج ۱۳، ص ۹۸). از جمله این آثار به المعرب (جوالیقی، ۱۳۶۱ق، ص ۲۲۶)، تهذیب اللغه (ازهری، ۱۴۲۱ق، ج ۱۴، ص ۲۹)، بهجۀ الاریب (ماردینی، ۲۰۰۲م، ص ۲۲۹) المهذب (سیوطی، بی‌تا، ص ۱۱۳)، الاتقان (سیوطی، ۱۴۲۱ق، ج ۱، ص ۴۳۳) اشاره می‌شود. علاوه بر این، لغت‌شناسان بسیاری در آثار خود به روایت منقول در تفسیر طبری استناد کرده و یکی از چند معانی طوبی را «بهشت به زبان هندی» دانسته‌اند (ابن‌سیده، ۱۴۲۱ق، ج ۹، ص ۲۲۵؛ ابن‌منظور، ۱۴۱۴، ج ۱، ص ۵۶۳؛ زبیدی، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص ۱۸۹؛ ابن‌عطیة اندلسی، ۱۴۲۲ق، ج ۲، ص ۳۱۲؛ ثعلبی، ۱۴۲۲ق، ج ۵، ص ۲۸۹؛ ابوحیان اندلسی، ۱۴۲۰ق، ج ۶، ص ۳۸۶). از این میان زبیدی در تاج‌العروس با نقل از حسن بن محمد صاغانی محدث و لغوی قرن ششم و هفتم که مدت زمان بسیاری را در هند اقامت داشته است (ذهبی، ۱۴۱۳ق، ج ۲۳، ص ۲۸۳)، این مطلب را به سخنان پیشینیان خود اضافه کرده است که طوبی در زبان هندی در اصل با تاء نوشته می‌شد؛ زیرا آنها در حروف خود طاء ندارند و «توبی» در زبان آنها به معنای جنت بود و قرآن این واژه را معرب کرده و با همان معنا به کار برده است (زبیدی، ۱۴۱۴ق، ج ۲، ص ۱۸۹).

۵-۱-۲ طوبی در زبان حبشی (امهری)

طبری درباره حبشی‌بودن واژه طوبی با سند خود

«طوبی» قرار دارد، چنانچه راغب اصفهانی گفته است طوبی به تمام پاکی‌هایی اشاره می‌کند که در بهشت وجود دارد؛ مانند غنا بدون فقر و جاودانگی بدون فنا (راغب، ۱۴۱۲ق، ص ۵۲۸).

۵- مفهوم «طوبی» با تأکید بر مباحث ریشه‌شناختی

واژه‌های قرآن کریم دارای ریشه‌ای عربی و یا غیرعربی است و از واژه‌های دخیل به حساب می‌آیند. گرچه تعداد واژه‌های دخیل در قرآن زیاد نیست؛ اما احتمال وجود آن متفی نیست (زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۱، صص ۳۳۵-۳۶۳؛ ابن‌عطیة، ۱۴۲۲ق، ج ۱، ص ۵۱؛ ابن‌جوزی، ۱۴۰۸، ص ۳۴۳).

درباره واژه «طوبی» برخی دانشمندان همچون ازهری (۱۴۲۱ق، ج ۱۴، ص ۲۹)، جوهری (۱۳۷۶ق، ج ۱، ص ۱۷۳) و ابن‌فارس (۱۴۰۴ق، ج ۳، ص ۴۳۰) به عربی‌بودن آن اعتقاد داشته و با ایجاد ارتباط صرفی، مبداء اشتقاق آن را ریشه «ط ی ب» دانسته‌اند. عده‌ای از دانشمندان مانند طبری (۱۴۱۲ق، ج ۱۳، ص ۹۸)، جوالیقی (۱۳۶۱ق، ص ۲۲۶) و سیوطی (بی‌تا، ج ۱، ص ۱۱۳) پیشینه‌ای قبل از ظهور اسلام برای آن در نظر دارند و این واژه را از واژه‌های دخیل به شمار آورده‌اند. در این بخش معانی «طوبی» ذیل هرکدام از احتمالات بررسی می‌شود.

۵-۱- احتمال دخیل‌بودن واژه «طوبی»

یکی از اقوال بیان‌شده درباره واژه طوبی غیرعربی و دخیل‌بودن آن در قرآن و کاربرد آن در زبان هندی، حبشی و یا سریانی پیش از ظهور اسلام است که به تفکیک معنای این لغت در هریک از این زبان‌ها می‌آید.

طوبی و کلمات قریب‌المعنی با آن را به خط سریانی معرفی و سپس معناشناسی کرده است (کاستاز، بی‌تا، ص ۱۲۳). جدول زیر معانی مختلف طوبی را در زبان سریانی، از کتاب قاموس سریانی عربی و کتاب فرهنگ تطبیقی عربی با زبان‌های سامی و ایرانی ارائه می‌کند:

معنی	کلمه در زبان عربی	کلمه در زبان سریانی
غبطه، سعادت	طوبی	ܬܘܒܝܐ
سعید، خوشبخت	طوباوی	ܬܘܒܝܐܐ
خوشبخت	طوبانی	ܬܘܒܝܐܐܐ
رشک، غبطه	غبطه	ܬܘܒܝܐܐܐܐ -

۵-۲-۱ احتمال عربی‌بودن واژه «طوبی»

در این قسمت نظریه عربی‌بودن ریشه «طوبی» بررسی و نقد می‌شود. جمهور دانشمندان مسلمان به آن باور دارند و در گام اول با پیروی در ساختار کلمه و ایجاد ارتباط صرفی مبداء اشتقاق این واژه و در گام بعد معنای طوبی با مراجعه به متون روایی، لغوی، تفاسیر و ترجمه‌های قرآن تا عصر حاضر کشف می‌شود.

۵-۲-۱ نقد عربی‌بودن واژه براساس اشتقاق «طوبی»

تمامی دانشمندانی که اصالت «طوبی» را در زبان عربی تأیید کرده‌اند، بدون اختلاف طوبی را مشتق از ریشه «ط ی ب» دانسته‌اند. در میان دانشمندان ابن‌درید (۳۲۱ق) درباره «طیب» نظری منحصر به فرد دارد و آن این است که «طیب در اصل طوب بوده که واو قلب به یاء شده است» (ابن‌درید، ۱۹۸۸م، ج ۱، ص ۳۶۲).

از ابن‌عباس نقل می‌کند: «طوبی اسم الجنة بلسان الحبشة» (طبری ۱۴۱۲، ج ۱۳، ص ۹۸). پس از او سیوطی نیز با نقل این روایت حبشی‌بودن این واژه را احتمال داده است (سیوطی، بی‌تا، ص ۱۱۳؛ سیوطی، ۱۳۶۱ش، ص ۱۴). براساس همین روایت، در تفسیر الوسیط «طوبی» به صراحت واژه‌ای حبشی و به معنای بهشت معرفی شده است (واحدی، ۱۴۱۶، ج ۳، ص ۱۵). از میان دائرةالمعارف‌ها، دائرةالمعارف قرآن، معنی طوبی را ذیل مدخل بهشت (paradise) بیان کرده و درباره دخیل‌بودن آن هر دو قول هندی‌بودن و یا حبشی‌بودن را مطرح کرده است (KINBERG, pp.12-20).

۵-۱-۳ طوبی در زبان سریانی

یکی از نظریه‌های مطرح درباره بیگانه‌بودن واژه طوبی، سریانی‌بودن آن به معنای خوشبختی، سعادت و غبطه است؛ برای مثال آرتور جفری در کتاب خود به تلاش دسته‌ای از مسلمانان برای اثبات عربی‌بودن این واژه و مشتق‌بودن آن از ریشه طیب اشاره و بیان می‌کند که برخی از دانشمندان مسلمان همچون طبری و جوالیقی و سیوطی برای اثبات دخیل‌بودن این واژه اسنادی را ذکر کرده‌اند و سپس نظر خود را پیرامون سریانی‌بودن این واژه با معنای خوشبختی و سعادت مطرح می‌کند (جفری، ۱۳۸۶ش، ص ۳۰۵). همچنین دکتر مشکور «طوبی» را با خط سریانی و به همان معنای ذکرشده معرفی کرده و جمع آن را طوییات دانسته است (مشکور، ۱۳۵۹ش، ج ۲، ص ۵۳۵). در میان معتقدان به سریانی‌بودن این واژه به لوئیس کاستاز^۸ اشاره می‌شود. او در کتاب قاموس سریانی عربی (français; Dictionnaire syriaque)

^۸ LOUIS COSTAZ

۱۴۲۲، ج ۳، ص ۳۱۲؛ ابن‌منظور، ۱۴۱۴، ج ۱، ص ۵۶۴؛ زبیدی، ۱۴۱۴، ج ۲، ص ۱۸۹).

۵-۲-۱-۳ طوبی اسم تفضیل مؤنث (مذکر اَطِيب) ابن‌سیده (۴۵۸ق) پس از نقل نظریه جمع‌بودن واژه «طوبی» به دلیل نبود ساختار فُعلی در میان ساختارهای جمع این نظر را نقد کرده و اولین دانشمندی است که «طوبی» را مؤنث لفظ «اطیب» و در نتیجه اسم تفضیل از دایره مشتقات طیب می‌داند (ابن‌سیده، ۱۴۲۱، ج ۹، ص ۲۲۵). پس از او دانشمندانی چون ابن‌عطیه اندلسی (۱۴۲۲، ج ۳، ص ۳۱۲)، ابن‌منظور (۱۴۱۴، ج ۱، ص ۵۶۴)، ابوحیان اندلسی (۱۴۲۰ق، ج ۶، ص ۳۸۶) و علامه طباطبائی (۱۴۱۷، ج ۱۱، ص ۳۵۶) وجه اسم تفضیل‌بودن «طوبی» را پذیرفته‌اند.

۵-۲-۲-۲ معناشناسی طوبی با پیروی در متون اسلامی با بررسی مفردة «طوبی» در متون اسلامی از نزدیک‌ترین آنها به عصر نزول قرآن تا زمان حاضر اعم از متون روایی، لغوی، تفسیری، ترجمه‌ها و یا متون پیرامون اسلام و قرآن همچون دایره‌المعارف‌ها معنای طوبی به دو دسته معانی اسمی و غیراسمی (اعم از معانی وصفی و یا معانی مصدری که به‌طور غیرمستقیم نشان‌دهنده وصف درباره نکته‌ای هستند) طبقه‌بندی می‌شود.

۵-۲-۲-۱ بررسی «طوبی» در متون لغوی در متون لغوی دو دسته معنا برای مفرد «طوبی» ذکر شده است. دسته اول معنای اسمی است که در مقام بیان مصداق است و دسته دوم معنای غیراسمی که بر ارائه مفهوم طوبی دلالت دارد. معنای اسمی: با بررسی آثار لغویان از العین خلیل

بالین حال او نیز مانند دیگران طوبی را از ریشه طیب می‌داند. باوجود وحدت نظر دانشمندان درباره ریشه این واژه پیرامون طریقه اشتقاق سه دیدگاه متفاوت وجود دارد:

۵-۲-۱-۱ طوبی مصدر مشتق بر وزن فُعلی اشتقاق واژه طوبی از ریشه «ط ی ب» بر وزن فعلی اولین و پرطرفدارترین نظر است. در این صورت اصل کلمه طیبی است که یاء قلب به واو شده است (ازهری، ۱۴۲۱، ج ۱۴، ص ۲۹؛ جوهری، ۱۳۷۶، ج ۱، ص ۱۷۳؛ ابن‌فارس، ۱۴۰۴، ج ۳، ص ۴۳۰؛ ابن‌اثیر، ۱۳۶۷ش، ج ۳، ص ۱۴۱؛ طبرسی، ۱۳۷۷ش، ج ۲، ص ۲۲۹؛ زمخشری، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۵۲۸؛ ابن‌عطیه اندلسی، ۱۴۲۲ق، ج ۳، ص ۳۱۲؛ ابوحیان اندلسی، ۱۴۲۰، ج ۶، ص ۳۸۶؛ ابن‌منظور، ۱۴۱۴، ج ۱، ص ۵۶۳؛ طریحی، ۱۳۷۵ش، ج ۲، ص ۱۱۰؛ زبیدی، ۱۴۱۴، ج ۲، ص ۱۸۹؛ مصطفوی، ۱۴۳۰، ج ۷، ص ۱۸۱).

۵-۲-۱-۲ طوبی اسم جمع از مفرد «طیبیه» به نظر می‌رسد ابن‌سیده علی ابن اسماعیل (۴۵۸ق) اولین دانشمندی است که جمع‌بودن طوبی را در کتاب خود نقل کرده که در این صورت «طوبی» جمع «طیبیه» است، نظیر «کوسی» که جمع «کیسه» یا ضوقی که جمع ضیقه است؛ البته ابن‌سیده پس از نقل این مطلب آن را نقد کرده است و نظر خود را درباره طوبی بیان می‌دارد (ابن‌سیده، ۱۴۲۱، ج ۹، ص ۲۲۵) که در بخش بعد بدان اشاره خواهیم کرد. پس از او دانشمندان یکی از وجوه احتمالی درباره اشتقاق کلمه طوبی را جمع‌بودن آن از لفظ طیبیه بیان کرده‌اند که برخی از آنان مانند ابن‌عطیه اندلسی (۵۴۲ق) و ابن‌منظور (۷۱۱ق) این مطلب را به‌شیوه مستقیم از ابن‌سیده (۴۵۸ق) نقل کرده‌اند (ابن‌عطیه اندلسی،

زبان حبشی معرفی شده یا در روایتی از عکرمه بیان شده که طوبی به معنی بهشت است (طبری، ۱۴۱۲، ج ۱۳، ص ۹۸؛ ثعلبی، ۱۴۲۲، ج ۵، ص ۲۸۹؛ سیوطی، ۱۴۰۴، ج ۴، ص ۵۹). همچنین در متون روایی فریقین با اتحاد مضمون و اختلافات جزئی در نص روایات، بیشتر آنها در تبیین معنای طوبی به درختی بهشتی اشاره کرده‌اند. طبق این روایات طوبی درختی است در بهشت که ریشه آن در خانه رسول خدا (ص) و امیرالمومنین علی علیه السلام و شاخه‌های آن در همه خانه‌های بهشت کشیده شده است (قمی، ۱۳۶۷، ج ۱، ص ۳۶۵؛ فرات کوفی، ۱۴۱۰، ص ۲۰۷؛ کلینی، ۱۴۰۷، ج ۲، ص ۲۳۹؛ ابن بابویه، ۱۳۷۶، ج ۱، ص ۲۲۱؛ فیض، ۱۴۱۵، ج ۳، ص ۷۰؛ مجلسی، ۱۴۰۳، ج ۸، ص ۱۵۰؛ سیوطی، ۱۴۰۴، ج ۴، ص ۵۹؛ ثعلبی، ۱۴۲۲، ج ۵، ص ۲۸۹).

معنای غیراسمی: معنای غیراسمی درباره «طوبی» بیشتر در روایات اهل سنت بیان شده است؛ برای مثال ابن عباس در روایتی «طوبی» را شادمانی و چشم‌روشنی معنا کرده است و عکرمه در روایتی درباره عبارت «طوبی لهم» گفته: «چه خوب است آنچه برای آنان است». نیز ضحاک «طوبی لهم» را «غبطة لهم» معنا کرده و قتاده طوبی را نیکی و زیبایی معنا کرده است (سیوطی، ۱۴۰۴، ج ۴، ص ۵۹؛ ثعلبی، ۱۴۲۲، ج ۵، ص ۲۸۹؛ طوسی، ۱۴۰۹، ج ۶، ص ۲۵۱؛ فراهیدی، ۱۴۰۹، ج ۷، ص ۴۶۱؛ ازهری، ۱۴۲۱، ج ۱۴، ص ۲۹؛ جوهری، ۱۳۷۶، ج ۱، ص ۱۷۳).

۵-۲-۳ بررسی «طوبی» در متون تفسیری

با بررسی متون تفسیری دیده می‌شود در تفاسیر اولیه که بیشتر روش اثری را پیش گرفته‌اند، از معنای ظاهری واژه طوبی در آیه خارج شده و طوبی را با

ابن احمد فراهیدی که نزدیک‌ترین معجم به عصر نزول قرآن است تا عصر اخیر هر دو معنای درخت بهشتی و بهشت، درباره واژه طوبی دیده می‌شود که برخی مانند العین، تهذیب‌اللغة و صحاح جوهری بدون استناد روایی، طوبی را درخت بهشتی معنا کرده‌اند (فراهیدی، ۱۴۰۹، ج ۷، ص ۴۶۱؛ ازهری، ۱۴۲۱، ج ۱۴، ص ۲۹؛ جوهری، ۱۳۷۶، ج ۱، ص ۱۷۳) و برخی از آنها در این باره به استنادات روایی روی آورده‌اند (نک: راغب، ۱۴۱۲، ص ۵۲۸؛ ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱، ص ۵۶۵؛ طریحی، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۱۱۰؛ زبیدی، ۱۴۱۴، ج ۲، ص ۱۸۹).

معنای غیراسمی: کتاب‌های لغت در بیان معنای غیراسمی «طوبی» بیشتر به روایات استناد کرده و گاه بدون استناد به روایات، معناشناسی کرده‌اند. این معانی عبارتند از: زندگی پاک (ازهری، ۱۴۲۱، ج ۱۴، ص ۲۹)، زیبایی (ابن سیده، ۱۴۲۱، ج ۹، ص ۲۲۵)، خیر (ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱، ص ۵۶۳؛ زبیدی، ۱۴۱۴، ج ۲، ص ۱۸۹)، طیب (جوهری، ۱۳۷۶، ج ۱، ص ۱۷۳؛ ابن سیده، ۱۴۲۱، ج ۹، ص ۲۲۵؛ ابن منظور، ۱۴۱۴، ج ۱، ص ۵۶۳؛ زبیدی، ۱۴۱۴، ج ۲، ص ۱۸۹)، بهترین چیز (زبیدی، ۱۴۱۴، ج ۲، ص ۱۸۹)، تمام پاکی‌های موجود در بهشت (راغب، ۱۴۱۲، ص ۵۲۸) و بالاترین آرزو (طریحی، ۱۳۷۵، ج ۲، ص ۱۱۰).

۵-۲-۲ بررسی «طوبی» در متون روایی

در متون روایی فریقین نیز مانند متون لغوی، هر دو معنای اسمی و غیراسمی کاربرد داشته است.

معنای اسمی: با مطالعه متون روایی در می‌یابیم که طوبی در سوره رعد، گاهی با نام اسم بهشت معرفی شده و گاهی درختی بهشتی با نام طوبی. مثلاً چنانچه بیان شد در روایت ابن عباس طوبی به نام بهشت به

نقل از مجمع‌البیان در تفسیر خود ذکر کرده؛ اما نظر اصلی ایشان آن است که طوبی اسم تفضیل از ریشه طیب بوده و صفت برای موصوف محذوف معیشت و یا حیات است. پس عبارت «طوبی لهم» در اصل «لهم معیشت طوبی» است. ایشان در توضیح این تفضیل می‌گوید: «پاکیزگی در هر زندگی به‌طور نسبی وجود دارد؛ اما در زندگی مؤمنان این پاکیزگی بیشتر است» (طباطبائی، ۱۴۱۷، ج ۱۱، ص ۶۳۵). پس از ایشان سیدعبدالاحسین طیب در تفسیر اطیب‌البیان معنای «طوبی» را به دو دسته اسمی و وصفی تقسیم کرده است و در معنای اسمی به همان درخت بهشتی اشاره‌شده سایر مفسران اشاره می‌کند؛ اما در معنای وصفی، بدون استناد به هیچ قول و منبعی «طوبی» را خوشی حال معنا کرده است (طیب، ۱۳۷۸، ج ۷، ص ۳۳۶).

۲-۲-۲-۵ بررسی «طوبی» در ترجمه‌های فارسی یکی از متون اسلامی ترجمه‌های قرآن است که با توجه به امکان دسترسی برای همگان، نقد و بررسی آنها اهمیت بسیاری دارد. در این بخش معنای طوبی در هفده ترجمه فارسی کهن و معاصر قرآن کریم مطالعه می‌شود.

الف) ترجمه‌های فارسی کهن

از میان ترجمه‌های کهن عبارت «طوبی لهم» در ترجمه تفسیر طبری (متعلق به قرن ۴) که اولین ترجمه قرآن به زبان فارسی است، اینگونه معنا شده است: «...نیکی‌ها خنک ایشان‌اند...» (مترجمان، ۱۳۷۷، ج ۳، ص ۸۱۲). پس از آن، اسفرائینی (ق ۵) عبارت ذکرشده را اینچنین ترجمه کرده: «...شادی بود ایشان را بر دوام...» (اسفرائینی، ۱۳۷۵، ج ۳، ص ۱۱۴۳). میبیدی (ق ۶) در ترجمه این عبارت گفته: «...ایشانراست زندگانی خوش...» (میبیدی، ۱۳۷۱،

یکی از مصادیق آن معنا کرده که همان درخت بهشتی است و روایات آن را بیان کرده‌اند (ابوحمزه ثمالی، ۱۴۲۰، ص ۲۱۷؛ قمی، ۱۳۶۷، ج ۱، ص ۳۶۵)؛ البته باید بیان کرد که در میان تفاسیر، این معنا درباره «طوبی» تا زمان حال نیز مطرح است. پس از خروج از دوران اولیه طبری در تفسیر خود با بیان وجوه مختلف معنایی، فصل جدیدی در معناشناسی طوبی ایجاد می‌کند. او در میان مفسران اولین کسی است که روایات ابن‌عباس و سعید ابن مسجوح یکی از رجال تفسیر خود را مبنی بر دخیل‌بودن این واژه مطرح و سپس معانی برخاسته از احتمال عربی‌بودن واژه طوبی را بیان می‌کند (ن ک به: طبری، ۱۴۱۲، ج ۱۳، ص ۹۸ و ۹۹).

پس از طبری مفسران معناشناسی واژه ذکرشده را تقلید کردند؛ برای مثال تفاسیر قرن پنجم مانند تفسیر التبیان شیخ طوسی (۱۴۰۹، ج ۶، ص ۲۵۱) و تفسیر الکشف والبیان ثعلبی (۱۴۲۲، ج ۵، ص ۲۸۸) در معنای واژه طوبی همان مفاهیم ارائه‌شده طبری را بیان کرده‌اند و تنها ابتکار شیخ طوسی دسته‌بندی این مفاهیم در یک طبقه‌بندی دهگانه است که بعدها این طبقه‌بندی بدون تغییر به تفسیر مجمع‌البیان انتقال می‌یابد (طبرسی، ۱۳۷۷، ج ۶، ص ۴۴۸). این معنای دهگانه عبارتند از: بهشت (در زبان حبشی یا هندی)، درخت بهشتی، شادمانی و روشنی چشم، غبطه، خیر و کرامت، زندگانی خوش و گوارا، نیکی، زندگی پاکیزه (زجاج گوید یعنی برای آنها زندگی پاکیزه است)؛ یعنی چه خوب است آنچه نصیب آنها شده، خیر همیشگی.

در قرن اخیر دو تفسیر میزان و اطیب‌البیان کمی متفاوت از سایر تفاسیر «طوبی» را معناشناسی کرده‌اند. علامه طباطبائی دسته‌بندی دهگانه را درباره طوبی به

ج ۵، ص ۱۹۵).

مربوط به بهشت را شرح داده، معنای اسمی مفرده «طوبی» را بیان و به دو احتمال اشاره کرده است. اول آنکه طوبی ریشه‌ای غیرعربی دارد و در زبان حبشی و هندی به معنای جنت است و دوم آنکه طوبی ریشه‌ای عربی دارد و بهترین منزلگاه در جنت است (KINBERG, 2-12) و سپس در مدخل درخت به اطلاق نام «طوبی» بر درختی بهشتی اشاره دارد و احادیث فریقین پیرامون درخت طوبی را بررسی می‌کند (WAINES, 358-362).

از میان دایرةالمعارف‌ها، دایرةالمعارف بزرگ اسلامی (اسلامیکا) درباره طوبی مطلب چندانی ندارد و تنها در اشاره‌ای کوتاه در مدخل بهشت، آن را یکی از جلوه‌ها و مناظر خاص در بهشت یعنی درخت بهشتی معرفی می‌کند (پاکتچی، ۱۷۰-۱۹۸).

در این میان دایرةالمعارف تشیع تنها مجموعه‌ای است که مدخلی مستقل برای طوبی در نظر گرفته و در این مدخل ابتدا به کاربرد قرآنی این واژه توجه کرده است و سپس بیان می‌شود که در میان مفسران درباره «طوبی» نظر واحدی وجود ندارد و گروهی آن را فعل و گروهی اسم و گروهی آن را مصدر گرفته‌اند. سپس به نقل از مجمع برخی معانی طوبی را از جمله فرح و چشم‌روشنی و خیر و کرامت، زندگانی پاک و نیکی و خیر همیشگی بیان و سپس روایات پیرامون «طوبی» را ذکر کرده است (خدایار، ۵۲۲).

۶- نتایج مباحث ریشه‌شناختی و متن‌شناختی

با بررسی واژه طوبی پس از ظهور اسلام گفته می‌شود دانشمندان در معناشناسی طوبی برای اثبات عربی بودن آن تلاش می‌کنند و با ایجاد ارتباط صرفی، معنای آن را با ریشه «طیب» مطابقت داده‌اند. باین‌وجود در بیان معنای طوبی از ساختار صرفی

ب) ترجمه‌های معاصر

در ترجمه‌های معاصر معانی متفاوتی درباره طوبی ارائه شده از جمله: زندگانی خوش (آیتی، ۱۳۷۴، ص ۲۵۳؛ خسروانی، ۱۳۹۰، ج ۵، ص ۴۱)، خوشی (مشکینی، ۱۳۸۱، ص ۲۵۳؛ طباطبائی، ۱۴۱۷، ج ۱۱، ص ۴۸۱)، زندگانی پاکیزه (مشکینی، ۱۳۸۱، ص ۲۵۳، مکارم، ۱۳۷۳، ص ۲۵۳؛ قرشی، ۱۳۷۷، ج ۵، ص ۲۳۷)، سعادت و نیک‌بختی و درخت طوبی (فیض‌الاسلام، ۱۳۷۸، ج ۲، ص ۴۸۷؛ انصاریان، ۱۳۸۳، ص ۲۵۳). چنانکه دیده می‌شود معنای طوبی در این ترجمه‌ها جدای از درستی و یا نادرستی آنها با متون تفسیری و روایی هماهنگی دارد؛ اما در ترجمه‌های قرن پانزدهم درباره «طوبی لهم» معنای «خوشا براحوالشان» (بروجردی، ۱۳۶۶، ص ۴۳۳؛ فولادوند، ۱۴۱۵، ص ۲۵۳؛ گرمارودی، ۱۳۸۴، ص ۲۵۳؛ الهی قمشه‌ای، ۱۳۸۰، ص ۲۵۳؛ ارفع، ۱۳۸۱، ص ۲۵۳؛ خسروانی، ۱۳۹۰، ج ۵، ص ۴۱) ارائه شده است که هیچ وجه ارتباط معنایی میان این ترجمه و کلمه طوبی (چه با فرض عربی بودن آن و چه با فرض دخیل بودن آن) یافت نمی‌شود.

۵-۲-۲-۵ بررسی «طوبی» در دایرةالمعارف‌ها

دایرةالمعارف‌ها از نظر داشتن مقالات علمی و به‌روز پیرامون اسلام و قرآن مرجعی مهم در شناخت مسائل قرآنی و سیر تحول علوم و منبع‌شناسی به شمار می‌روند.

دایرةالمعارف قرآن (EQ) پیرامون واژه طوبی در دو مدخل، مطالبی دارد. این مجموعه ابتدا ذیل مدخل بهشت که در آن تمامی لغات و اصطلاحات قرآنی

یا از ریشه طیب بود، لازم بود ردپایی از آن در متون ادبی جاهلی یافته شود.^۹ درحالی‌که نگارندگان در میان دیوان‌های بررسی‌شده، اشعار دوران بنی‌امیه را قدیمی‌ترین منبع کاربرد واژه طوبی یافته‌اند که یکی از آنها را طریح بن اسماعیل، خطاب به ولید ابن یزید بن عبدالملک یازدهمین خلیفه اموی سروده است:

«...طوبی لفرعیکَ من هنا وهنا طوبی لأعراقک

الَّتسی تشج...» (ابوالفرج اصفهانی، ۱۴۱۵ق، ج ۴، ص ۴۷۲؛ ابن جنی، ۱۴۰۸، ج ۱، ص ۲۲۹؛ دینوری، ۱۴۲۳، ج ۲، ص ۶۶۸).

ترجمه: خوشا برگیسوان بلندت خوشا بر رگ‌هایت که در هم تنیده‌اند

شعر دیگر که احوص بن عاصم اسدی از شعرای بنی‌امیه در رویارویی با حضرت سکینه بنت الحسین _علیها السلام_ و تفاخر خود بر نیاکانش سروده:

«غسلت خالی الملائکة الأبرار ... مینا طوبی له من

صریع» (بصری، بی‌تا، ج ۱، ص ۱۷۸؛ بغدادی، ۱۴۱۸ق، ج ۲، ص ۱۸).

ترجمه: فرشتگان نیکوکار دایی مرا غسل دادند؛ درحالی‌که مرده بود، خوشا بر حال او از زمین‌خوردن او (منظور کشته‌شدن است).

^۹ طوبی در دیوان‌های شعری زیر جست‌وجو شده است که نتیجه‌ای در بر نداشته: غریب القرآن فی شعر العرب (مسائل ابن‌ارزق از ابن‌عباس) المؤلف ابوالعباس از صحابی ابن‌عباس (المتوفی: ۶۸هـ)؛ دیوان المعانی ابوهلال العسکری (المتوفی: نحو ۳۹۵هـ)؛ منتخب من کتاب الشعراء، أبونعیم الأصبهانی (المتوفی: ۴۳۰هـ)، دیوان امرؤ القیس الکندی (المتوفی: ۵۴۵ م)، دیوان شاعر جاهلی الأفوه، صلاء بن عمرو بن مالک الیمنی (المتوفی: ۵۶۰ م)، شاعرات العرب فی الجاهلیة والإسلام، بشیر یموت، شعر الفتوح الإسلامیة فی صدر الإسلام، النعمان عبد المتعال القاضی، شعر الخوارج، إحسان عباس، الأدب الجاهلی فی آثار الدارسین قدیما وحديثا، عقیف عبدالرحمن؛ مصادرالشعر الجاهلی، ناصرالدین الأسد.

پیشنهادی خود عدول کرده و معنی‌هایی مانند فرح و چشم‌روشنی و غبطه، خیر و ... ارائه کرده‌اند که با ریشه اصلی و ساختار صرفی مطرح‌شده ارتباطی نداشته است و با معانی ارائه‌شده با احتمال دخیل بودن آن هماهنگی بیشتری دارد. عده‌ای نیز به کلی از مفهوم کلمه خارج شده و به ارائه مصداق درخت بهشتی و یا بهشت اکتفا کرده‌اند.

لازم به ذکر است که کاربرد واژه طوبی در روایات نبوی و علوی (تمیمی الآملی، ۱۴۱۰ق، ج ۱، ص ۴۲۹) و در سخنان صحابه بسیار دیده می‌شود؛ برای مثال در روایتی آمده که فردی خدمت رسول‌الله عرض کرد: «یا رسول‌الله! طوبی لمن رآک وآمن بک» و پیامبر فرمود: «طوبی لمن رآنی وآمن بی وطوبی ثم طوبی ثم طوبی لمن آمن بی ولم یرنی» (سیوطی، ۱۴۰۴ق، ج ۱، ص ۲۷). نظیر این روایت در منابع شیعی نیز آمده است (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج ۲۲، ص ۳۰۵). در روایتی دیگر نقل شده که فردی اعرابی از پیامبر خدا درباره درخت طوبی سوال کرده و پیامبر آن را وصف کرده است (دمیری، ۱۴۲۴ق، ج ۱، ص ۲۶۸). همچنین مسلم از عایشه نقل می‌کند که وقتی جنازه پسر خردسالی از انصار را نزد پیامبر آوردند، عایشه می‌گوید: یا رسول الله طوبی له عصفور من عصفایر الجنة (مسلم، بی‌تا، ج ۴، ص ۲۰۵۰، ح ۲۶۶۲).

باوجود سابقه کاربرد واژه طوبی در کلام رسول خدا و صحابه به دلیل آنکه این روایات، نشان‌دهنده کاربرد این کلمه پس از نزول قرآن است، قدمت و سابقه وجود آن در کلام عرب قبل از نزول قرآن را نمی‌توان ثابت کرد؛ اما نقد جدی‌تر، بر احتمال عربی‌بودن «طوبی» نبودن آن در میان اشعار جاهلی است؛ زیرا اگر این واژه در کلام عرب قدمت داشت و

با این وجود، یافتن این نمونه اشعار نیز بنابر فاصله زمانی آنها نسبت به عصر نزول قرآن در اثبات عربی بودن واژه طوبی نتیجه‌ای در برنخواهند داشت.

نتیجه‌گیری:

با بررسی‌های به عمل آمده به نکات زیر دست یافته شد:

۱- عبارات هم‌نشین با واژه «طوبی» که تنها یکبار در قرآن، در آیه ۲۹ سوره رعد به کار رفته است، عبارتند از: «الذین آمنوا»، «عملوا الصالحات» و «حسن مآب». با بررسی هرکدام از این عبارات در آیات دیگر قرآن کریم نتیجه گرفته شد که طوبی پاداشی برای مؤمنان است که باتوجه به عبارت «حسن مآب» پاداشی اخروی به شمار می‌رود.

۲- با پیروی در آیات دارای ساختار [لهم+...] که در سیاق پاداش به مؤمنان است، کلماتی مانند جنات، اجر، مغفرت و... را واژه‌های جانشین طوبی در قرآن کریم دانست.

۳- مباحث ریشه‌شناختی پیرامون واژه «طوبی» نشان می‌دهد که برخی از دانشمندان آن را واژه‌ای دخیل دانسته‌اند. آنان در بیان این نظر هم‌داستان نبوده و گروهی آن را هندی، گروهی حبشی و گروهی سریانی می‌شمارند. این در حالی است که اغلب دانشمندان مسلمان طوبی را واژه‌ای عربی و از ریشه «ط ی ب» می‌دانند، گرچه در یافتن راه اشتقاق و بیان معنا هم‌نظر نیستند و به همین دلیل معناشناسی این واژه در متون روایی، لغوی، تفسیری، ترجمه‌ها و دائرةالمعارف‌ها بازتاب متفاوتی داشته است.

۴- در متون اسلامی معنایی واحد برای واژه طوبی ذکر نشده است، ازجمله آنکه متون روایی فریقین واژه «طوبی» را به صورت اسمی و به معنای نام

بهشت و یا نام درختی در بهشت معنایابی کرده‌اند و دسته‌ای دیگر به صورت غیراسمی و به معنای چشم‌روشنی، غبطه، نیکی و زیبایی دانسته‌اند. همچنین متون تفسیری ده معنا برای «طوبی» ارائه کرده‌اند که عبارتند از: «بهشت -درخت بهشتی، شادمانی و چشم‌روشنی، غبطه، خیر و کرامت، زندگانی خوش و گوارا، نیکی، زندگی پاکیزه، خیر همیشگی، خوب بودن آنچه که نصیب مؤمنان می‌شود». ترجمه‌های فارسی قرآن کریم نیز در ترجمه واژه طوبی متفق نیستند. ترجمه‌های کهن معنایی چون «زندگانی خوش و نیکی و شادی» برای آن ذکر کرده‌اند و در ترجمه‌های معاصر معنایی چون زندگی پاک، سعادت و نیک‌بختی مطرح شده است. در قرن اخیر اختلاف‌نظرها در بیان معنای طوبی موجب زایش معنای جدید «خوشا بر احوال» شده است که این معنا به دلیل تکرار در میان ترجمه‌ها، امروزه جایگاه معنای اصلی واژه «طوبی» را به خود اختصاص داده؛ درحالی که این معنا در مستندات نزدیک به عصر نزول سابقه نداشته و با نقد جدی رو به روست. دایرةالمعارف‌های متعددی که پیرامون مطالعات اسلامی نوشته شده نیز معانی متفاوتی را برای واژه طوبی ذکر کرده‌اند که عبارتند از: «بهشت، درخت بهشتی، یکی از جلوه‌ها و مناظر خاص در بهشت، فرح و خیر همیشگی و...»

۵- به نظر می‌رسد طوبی واژه‌ای دخیل است؛ زیرا اولاً درخت بهشتی طوبی تنها مصداقی از واژه طوبی است؛ ثانیاً سایر معانی (همچون شادمانی، زندگی خوش، رشک‌بردن، خیر و کرامت و بهشت و خیر همیشگی) همگی به همان معنای سعادت و بهشت و غبطه باز می‌گردند که در زبان سریانی و هندی و حبشی به طوبی نام‌گذاری شده‌اند. بنابراین

۱۹۸۸ م)، المبهج فی تفسیر أسماء شعراء دیوان الحماسة، شرح و تعلیق مروان العطیة، شیخ الزاید، دمشق: دارالهجرة للطباعة والنشر والتوزيع.

ابوحزمه ثمالی ثابت بن دینار (۱۴۲۰ ه.ق)، تفسیر القرآن الکریم (ثمالی)، تحقیق: عبدالرزاق محمد حسین حرز الدین؛ محمد هادی معرفت، بیروت: دارالمفید.

ارفع، سید کاظم (۱۳۸۱ ش)، ترجمه قرآن (ارفع)، تهران: مؤسسه تحقیقاتی و انتشاراتی فیض کاشانی.

ازهری، محمد بن احمد (۱۴۲۱ ه.ق)، تهذیب اللغة، بیروت: داراحیاء التراث العربی.

اسفراینی ابوالمظفر شاهفور بن طاهر (۱۳۷۵ ش)، تاج التراجم فی تفسیر القرآن للاعاجم، تحقیق: نجیب مایل هروی و علی اکبر الهی خراسانی، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

إصفهانی علی بن الحسین أبوالفرج (م ۱۹۹۴ / ق ۱۴۱۵)، الاغانی، بیروت: دار إحياء التراث العربی.

راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۴۱۲ ه.ق)، مفردات الفاظ قرآن، بیروت: دارالقلم.

اندلسی ابوحیان محمد بن یوسف (۱۴۲۰ ه.ق)، البحر المحيط فی التفسیر تحقیق: صدقی محمد جمیل، بیروت: دارالفکر.

انصاریان حسین (۱۳۸۳ ش)، ترجمه قرآن (انصاریان)، قم: انتشارات اسوه.

آیتی عبدالمحمد (۱۳۷۴ ش) ترجمه قرآن (آیتی)، تهران: انتشارات سروش، نوبت چهارم.

۳. ایزوتسو، توشی هیکو (۱۳۶۰ ش)، ساختمان معنایی مفاهیم اخلاقی-دینی در قرآن، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران: انتشارات قلم.

بروجردی، سیدمحمد ابراهیم (۱۳۶۶ ش)، ترجمه قرآن (بروجردی)، تهران: انتشارات صدر.

البصری، علی بن أبی الفرج بن الحسن (بی‌تا)،

فرضیه دخیل بودن این واژه به نظریه‌ای مقبول نزدیک می‌شود و با توجه به حضورنداشتن «طوبی» در ادبیات جاهلی عرب و نیز حضورنداشتن جدی آن تا سال‌ها پس از اسلام، این نظریه تقویت می‌شود.

کتابنامه

آیتی عبدالمحمد (۱۳۳۳ ش)، ترجمه قرآن آیتی، تهران: انتشارات سروش.

ابن بابویه، محمد بن علی (۱۳۷۶ ش)، الأملی (للسدوق)، تهران: کتابچی.

ابن اثیر، مبارک بن محمد (۱۳۶۷ ه.ش)، النهاية فی غریب الحدیث والأثر، محقق/مصحح: طناحی، محمود محمد؛ زاوی، طاهر احمد، قم: مؤسسه مطبوعاتی اسماعیلیان، نوبت چهارم.

ابن جوزی (۱۴۰۸ ه.ق)، فنون الافنان فی عیون علوم القرآن، تحقیق حسن ضیاءالدین عتر، بیروت: دارالبشائر الاسلامیة.

ابن درید، محمد بن حسن (۱۹۸۸ م)، جمهرة اللغة، بیروت: دارالعلم للملایین.

ابن سیده، علی بن اسماعیل (۱۴۲۱ ه.ق)، المحکم و المحيط الأعظم، محقق هنداوای، عبدالحمید، بیروت: دارالکتب العلمیة.

ابن عطیه اندلسی، عبدالحق بن غالب (۱۴۲۲ ه.ق)، المحرر الوجیز فی تفسیر الكتاب العزیز، تحقیق: عبدالسلام عبدالشافی محمد، بیروت: دارالکتب العلمیة.

ابن فارس، احمد بن فارس (۱۴۰۴ ه.ق)، معجم مقاییس اللغة محقق/ مصحح: هارون، عبدالسلام محمد، قم: مکتب الاعلام الاسلامی.

ابن منظور، محمد بن مکرم (۱۴۱۴ ه.ق)، لسان العرب، بیروت: دارصادر، نوبت سوم.

أبو الفتح عثمان بن جنی الموصلی (۱۴۰۸ هـ -

- (۱۴۲۳ق)، الشعر والشعراء، القاهرة: دارالحدیث.
- ذهبی محمد بن احمد (۱۹۹۳-۱۴۱۳)، تاریخ الاسلام ووفیات المشاهیر والأعلام، تحقیق عمر عبدالسلام تدمری، بیروت: دارالکتب العربی.
- راغب اصفهانی، حسین بن محمد (۱۳۱۴ ه.ق)، مفردات ألفاظ القرآن - بیروت: دارالقلم، چاپ اول.
- رشیدالدین میبدی احمد بن ابی سعد (۱۳۷۱ش)، کشف الأسرار وعدة الأبرار، تهران: انتشارات امیرکبیر.
- زمخشری، محمود (۱۴۰۷ق)، الکشاف عن حقائق غوامض التنزیل، بیروت: دارالکتب العربی، نوبت سوم.
- زیبیدی، محمد بن محمد (۱۳۱۳ه.ق)، تاج العروس - بیروت: دارالفکر.
- سیوطی، جلال‌الدین (۱۴۰۴ق)، الدر المنثور فی تفسیر المأثور، قم: کتابخانه آیه الله مرعشی نجفی.
- سیوطی عبدالرحمن بن ابی بکر (۱۳۶۱ش)، شرح و ترجمه رساله المتوکل (ریشه‌یابی واژه‌ها در قرآن)، اسلامی، محمدجعفر، تهران: بنیاد علوم اسلامی.
- سیوطی، جلال‌الدین (۱۴۲۱ق / ۲۰۰۱م)، الإیقان فی علوم القرآن، بیروت: دارالکتب العربی، چاپ دوم.
- سیوطی، جلال‌الدین (بی‌تا)، المذهب فیما وقع فی القرآن من المعرب، تحقیق دکتر تهامی الراجزی الهاشمی، امارات العربیة المتحده، التراث الاسلامی.
- شعیری، حمیدرضا (۱۳۸۱ش)، مبانی معناشناسی نوین، تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی (سمت).
- صفوی، کوروش (۱۳۸۷ش)، درآمدی بر معناشناسی، تهران: سوره مهر، نوبت سوم.
- طباطبایی، سیدمحمد حسین (۱۴۱۷ق)، المیزان فی تفسیر القرآن، قم: دفتر انتشارات اسلامی جامعه مدرسین حوزه علمیه قم.
- طبرسی، فضل بن حسن (۱۳۷۷ش)، تفسیر جوامع الحماسه البصریة، تحقیق: مختارالدین أحمد، بیروت: عالم الکتب.
- بغدادی، عبدالقادر بن عمر (۱۴۱۸ق)، خزانه الأدب ولب لباب لسان العرب، تحقیق وشرح: عبدالسلام محمد هارون، القاهرة: مکتبه الخانجی، نوبت چهارم.
- بی یرویش، مانفرد (۱۳۷۴ش)، زبان‌شناسی جدید، ترجمه محمدرضا باطنی، تهران: انتشارات آگاه.
- تمیمی‌الأمدی، عبد الواحد بن محمد (۱۴۱۰ق)، غررالحکم ودررالكلم، تحقیق: رجائی، سیدمه‌دی، قم: دارالکتب الاسلامی، نوبت دوم.
- ثعلبی نیشابوری، ابواسحاق احمد بن ابراهیم (۱۴۲۲ق)، الکشف والبیان عن تفسیر القرآن، بیروت: داراحیاء التراث العربی.
- جفری، آرتور (۱۳۸۶ش)، واژه‌های دخیل در قرآن، فریدون بدره‌ای، تهران: توس، نوبت دوم.
- جوالیقی، موهوب ابن احمد بن محمد ابن الخضر (۱۳۶۱ق)، المعرب من الکلام الاعجمی علی حروف المعجم، تحقیق و شرح احمد محمد شاکر، قاهره: دارالکتب المصریة.
- جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۳۷۶ق)، لصحاح: تاج اللغة وصحاح العربیة، محقق/ مصحح: عطار، احمد عبدالغفور بیروت: دارالعلم للملایین.
- خسروانی، علیرضا (۱۳۸۱ق)، تفسیر خسروی، تحقیق: محمد باقر بهبودی، تهران: انتشارات اسلامیة.
- درویش، محیی‌الدین (۱۴۱۵ق)، اعراب القرآن وبیانه، سوریه: دارالارشاد، نوبت چهارم.
- دعاس، حمیدان (۱۴۲۵ق)، اعراب القرآن الکریم، بیروت: دارالمنیر و دارالفارابی.
- الدمیری، محمد بن موسی (۱۴۲۴ق)، حیة الحیوان الکربری، بیروت: دارالکتب العلمیه، نوبت دوم.
- دینوری، أبو محمد عبد الله بن مسلم بن قتیبة،

نوبت چهارم.
کاستاز، لویس (بی‌تا)، قاموس سریانی عربی،
بیروت: دارالمشرق.
کلینی، محمد بن یعقوب (۱۴۰۷ق)، الکافی (ط-
الإسلامیة)، محقق/ مصحح: غفاری علی اکبر و
آخوندی، محمد، تهران: دارالکتب الإسلامیة.
گرم‌ارودی، علی (۱۳۸۴ش)، ترجمه
قرآن (گرم‌ارودی)، تهران: انتشارات قدیانی، نوبت دوم.
الماردینی ابن‌الترکمانی، علی بن عثمان بن مصطفی
(۲۰۰۲م)، بهجۀ الأریب فی بیان ما فی کتاب الله من
الغریب، مصر: الهيئة المصریة العامه للكتاب.
مترجمان (۱۳۷۷ش)، ترجمه تفسیر جوامع‌الجامع،
تحقیق: با مقدمه آیة‌الله واعظ‌زاده خراسانی، مشهد: بنیاد
پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی، نوبت دوم.
مجلسی، محمد باقر بن محمد تقی (۱۴۰۳ق)،
بحار الأنوار (ط- بیروت)، بیروت: دار إحياء التراث
العربی.
مرتضی زبیدی، محمد بن محمد (۱۴۱۴ه.ق)،
تاج‌العروس محقق/ مصحح: شیری علی، بیروت:
دارالفکر.
مسلم بن الحجاج أبو الحسن القشیری النیسابوری
(بی‌تا)، المسند الصحیح المختصر به نقل العدل عن
العدل إلى رسول الله صلى الله عليه وسلم، تحقیق:
محمد فؤاد عبد الباقي، بیروت: دار إحياء التراث العربی.
مشکینی، علی (۱۳۸۱ش)، ترجمه قرآن (مشکینی)،
قم: الهادی، نوبت دوم.
مشکور، محمد جواد (۱۳۵۹ش)، فرهنگ تطبیقی
عربی با زبان‌های سامی و ایرانی، تهران: بنیاد فرهنگ
ایران.
مصطفوی، حسن (۱۴۳۰ه.ق)، التحقیق فی کلمات
القرآن الکریم، بیروت- قاهره- لندن: دارالکتب

الجامع، تهران: انتشارات دانشگاه تهران و مدیریت
حوزه علمیه قم.
طبری، ابوجعفر محمد بن جریر (۱۴۱۲ق)،
جامع‌البيان فی تفسیر القرآن، بیروت: دارالمعرفه.
طریحی، فخرالدین بن محمد (۱۳۷۵ش)،
مجمع‌البحرین، محقق/ مصحح: حسینی اشکوری،
احمد تهران، مرتضوی، نوبت سوم.
طوسی محمد بن حسن (۱۴۰۹ق)، التبیان فی
تفسیر القرآن، مقدمه شیخ آغابزرگ تهرانی و تحقیق
احمد قصیرعاملی، بیروت: احياء التراث العربی.
طیب، سیدعبد الحسین (۱۳۷۸ش)، اطیب‌البيان فی
تفسیر القرآن، قم: انتشارات اسلام.
فرات کوفی، ابوالقاسم فرات بن ابراهیم (۱۴۱۰ق)،
تفسیر فرات الکوفی، تهران: سازمان چاپ و انتشارات
وزارت ارشاد اسلامی.
فراهیدی، خلیل بن احمد، (۱۴۰۹ه.ق)،
کتاب‌العین، قم: هجرت، نوبت دوم.
فولادوند، محمد مهدی، (۱۴۱۵ق)، ترجمه قرآن
(فولادوند)، تحقیق: هیئت علمی دارالقرآن الکریم
(دفتر مطالعات تاریخ و معارف اسلامی).
فیض‌الاسلام، سیدعلی نقی، (۱۳۷۸ش)، ترجمه و
تفسیر قرآن عظیم، تهران: انتشارات فقیه.
فیض کاشانی، محمد محسن بن شاه مرتضی،
(۱۴۱۵ق)، تفسیر الصافی، مصحح: اعلمی، حسین،
تهران: مکتبۃ‌الصدر.
قرشی، سیدعلی اکبر (۱۳۷۷ش)، تفسیر احسن
الحديث، تهران: بنیاد بعثت، نوبت سوم.
قرطبی، محمد بن احمد (۱۳۶۴ش)، الجامع
لأحكام القرآن، تهران: ناصرخسرو.
قمی، علی بن ابراهیم (۱۳۶۷ش)، تفسیر قمی،
تحقیق: سیدطیب موسوی جزایری، قم: دارالکتب،

quran, V5, pp 358-362
Crystal, David, Encyclopedia Dictionary of
language and languages, Blackwell.1992

العلمیة- مرکز نشر آثار علامه مصطفوی، نوبت سوم.
مکارم شیرازی، ناصر (۱۳۷۳ش)، ترجمه قرآن
(مکارم)، قم: دارالقرآن الکریم (دفتر مطالعات تاریخ و
معارف اسلامی)، نوبت دوم.

موسوی همدانی، سیدمحمد باقر (۱۳۷۴ش)،
ترجمه تفسیر المیزان، قم: دفتر انتشارات اسلامی
جامعه مدرسین حوزه علمی، قم: نوبت پنجم.

میبدی احمد بن ابی سعد (۱۳۳۱ش)، کشف
الأسرار وعدة الأبرار، تحقیق: علی اصغر حکمت، تهران:
انتشارات امیر کبیر چاپ پنجم.

میرزا خسروانی، علی‌رضا (۱۳۹۰ق)، تفسیر
خسروی، محمدباقر بهبودی، تهران: انتشارات اسلامیة.
نحاس، ابوجعفر، احمد بن محمد (۱۴۲۱ق)،
اعراب القرآن (نحاس)، بیروت: منشورات محمدعلی
بیضون، دارالکتب العلمیة.

الهی قمشه‌ای، مهدی (۱۳۸۰ش)، ترجمه قرآن
(الهی قمشه‌ای)، قم: انتشارات فاطمة الزهراء، نوبت
دوم.

واحدی، علی ابن احمد (۱۴۱۶ق)، الوسیط فی
تفسیر القرآن المجید، تحقیق محمد حسن ابوالعزم،
قاهره: احیاء التراث.

پاکتچی، احمد، بهشت، دائرة المعارف بزرگ
اسلامی، ج ۱۳، صص ۱۷۰-۱۹۸.

خدایار، غلامحسین، طوبی، دائرة المعارف تشیع،
ج ۱۰، ص ۵۲۲.

سلیمان نژاد، مرتضی (۱۳۹۱ش)، معناشناسی تدبر
در قرآن با سه رویکرد ساختاری ریشه‌شناسی و
تاریخ‌انگاری، کارشناسی ارشد، استاد راهنما: پاکتچی،
احمد، تهران: دانشگاه امام صادق (ع).

Kinberg, teh, paradise, encyclopaedia-of
quran, v4, pp 12-20
Waines, david, tree, encyclopaedia-of